Modulární systém dalšího vzdělávání pedagogických pracovníků JmK
v přírodních vědách a informatice
CZ.1.07/1.3.10/02.0024

Geografie

Hranice, pohraničí, periferie

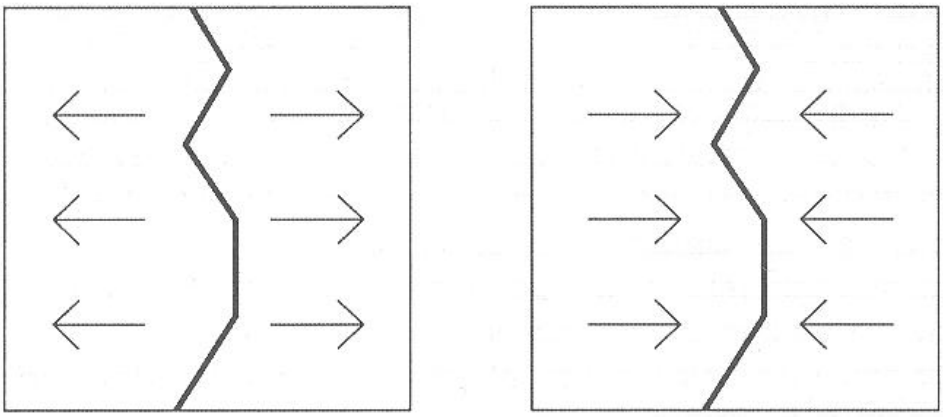

evropský sociální fond v ČR
EVROPSKÁ UNIE
MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ, MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY
OP Vzdělávání pro konkurenceschopnost
INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

1 Hranice

- Ve zcela obecném slova smyslu je hranice určitou diskontinuitou území.
- Pro každý živý organismus existují více či méně zřetelné hranice jeho interakcí se sousedními živými organismy i hranice jeho vlivu na neživé okolí.
- Hranice umožňuje popis obvodu teritorií. Přičemž teritoriem rozumí určitou oblast, nad kterou jsou určitým způsobem vykonávána práva vlastnictví.
- Každá hranice tak kolem sebe vytváří určitou „zónu tlaku“, přičemž tento tlak se zeslabuje se vzdáleností od hranice.
- Hranice je výsledkem užití základní geografické metody (regionalizace).
- Nejčastěji je hranice používána ve významu – konvenčně (smluvně) stanovené linie na mapách a v terénu, která odděluje území jednoho suverénního státu od území jiného suverénního státu nebo od oblasti nepodléhající suverénní moci žádného státu (volné moře).
- Vedle územních hranic lze hovořit i o lidských prostorových hranicích, které jsou definovány určitou aktivitou a zprostředkovaně pak prostorem, který závisí na charakteru příslušné společenské aktivity (např. hranice jazykové, náboženské, kulturní, sociální atd.).
- Existují různé typologie hranic:
  - přírodní versus umělé
    - přírodní hranice (fyzickogeografické) tvoří přírodní prvky v krajině (nejčastěji vodní toky, sníženiny, hřebeny, rozvodnice)
    - umělé hranice (antropogenní) nerespektují přírodní prvky, orientují se podle kulturních, jazykových, historických, geometrických aspektů (národnostní, etnické, historické hranice, hranice využívající pravidelné tvary, rovnoběžky, poledníky)
  - hranice dle jejich vzniku
    - hranice subsekventní – definovaná následně po diferenciaci sousedních regionů (Belgie / Nizozemsko)
    - hranice antecedentní – hranice definovaná před vlastní diferenciací území (USA / Kanada)
    - hranice překrývající se – politická opatření znamenala překrytí původních teritorií
    - hranice reliktní – již neexistující de jure, ale stále patrná z dřívějšího období, stále de facto existuje v území (SRN / NDR)
  - hranice dle propustnosti
    - hranice uzavřené – nepropustné hranice centralizovaného systému, výrazné rozdíly mezi centrem a periferií, dochází ke koncentraci zásob, obyvatelstva a moci do center, nepropustnost, odlehlost hranic (Severní a Jižní Korea)

    - hranice otevřené – vně vlastního regionu orientovaný, hranice se vyznačuje vyšší propustností, která je však jednostranně orientovaná (Česko a Slovensko)
    - hranice částečně otevřené – hranice je částečně propustná, na několika místech (hraniční přechody) existují tzv. mosty, uskutečňuje se výměna zboží a osob, přičemž zůstává zachována identita, nezávislost a jistá izolace sousedních regionů (Česko a Rakousko)
  - hranice dle vzájemného vztahu
    - symetrická hranice – míra a především polarita přeshraničních vztahů závisejí na ekonomické, sociální a kulturní vyspělosti sousedních regionů, o symetrické hranici hovoříme tehdy, je-li tato vyspělost srovnatelná
    - asymetrická hranice – je-li vyspělost sousedních regionů rozdílná, míra i směr vztahů mohou být shodné jako u hranice symetrické, jejich intenzita může být dokonce i vyšší, rozdílné jsou však cíle přeshraničních vztahů, jejichž základem je využití ekonomické nerovnováhy (USA a Mexiko)

2 Pohraničí

- Pohraniční oblast – oblast rozložená po obou stranách hranice
- Příhraniční oblast – oblast rozložená pouze po jedné straně hranice
- Příhraniční oblast je oproti jiným oblastem charakteristická vlivem hranice, tedy vyskytují se v ní časté „hraniční efekty“ anebo která je jako příhraniční vnímána většinou zainteresované populace
- Hraniční efekt závisí především na povaze hranice, jinými slovy podle toho jaká je hranice, takový je i „hraniční efekt“
- Hraniční efekt tak závisí na typu hranice, její funkci, otevřenosti a závislosti na charakteru sousedních regionů:
  - ***bariérový efekt*** – týká se především uzavřené hranice, znamená jednostrannou orientaci do příhraničního regionu do vnitrozemí, posiluje tak polaritu jádro – periferie, posiluje perifernost
  - ***kontaktní efekt*** – týká se především otevřené hranice, dochází k rozvoji vztahů v novém sídelním systému, vznik vztahů přes hranice, které mohou nabízet nové možnosti a komparativní výhody oproti vnitrozemní, oslabuje perifernost
  - ***efekt propustnosti hranice*** – spojen s filtračním efektem, který usměrňuje (filtruje) procesy procházející místy přechodu hranice (často hraniční přechody) – určuje, co se přes hranici může pohybovat, v jakých místech, popřípadě kdy a v jakém směru
  - ***koncentrační efekt*** – v případě omezené propustnosti hranice se přidružuje koncentrační efekt, který soustředí procesy do omezeného počtu vybraných míst a směrů (přetížení

hraničních obcí tranzitivní dopravou)

- Typ a funkce hranice, potažmo převládající hraniční efekt se následně přenáší i na její nejbližší okolí, tedy na příhraniční regiony / pohraničí
- Hranice a hraniční efekt, tak podmiňují vznik příhraničního prostoru / pohraničí
- V případě České republiky jsou až na určité výjimky (protektorát Čech a Morava, územních kompenzací při dělení Československa) hranice fixovány územně, tedy jejich průběh se v území v čase příliš neproměňoval
- Na druhou stranu se však výrazně proměňovala jejich význam a s tím spojený bariérový efekt.

2.1 Vymezení pohraničí v České republice

- Administrativní vymezení
  - jedná se většinou o větší či menší administrativní území, která většinou přímo sousedí se státní hranicí
  - v České republice se často využívá příhraničního prostoru jako souboru okresů ležících při státní hranici
  - toto vymezení je velmi jednoduše vymezitelné, ale na druhou stranu velmi zjednodušující, hrubé a zavádějící
- Historické vymezení
  - z historického pohledu se lze často setkat s vymezením, které se vztahuje k reliktní hranici
  - tato historická ohraničení vycházejí z regionalizace, která není již dnes de jure platná, ale její „hraniční“ efekty jsou v oblasti de facto nadále patrné
  - v případě České republiky lze k takovémuto účelu využít hranice protektorátu Čech a Moravy
- Kulturní (etnické) vymezení
  - jedná se především o ta území, která bývala kulturně nebo etnicky homogenní, ale z důvodu pozdějšího definování politické hranice bylo rozděleno
  - přeshraniční vazby v takovém případě nadále přetrvávají
  - jako příklad lze uvést třeba maďarské menšiny na Slovensku

Obr. 1: Vymezení pohraničí administrativními jednotkami po obou stranách české hranice
(Pramen: Jeřábek, Dokoupil, Havlíček 2004)

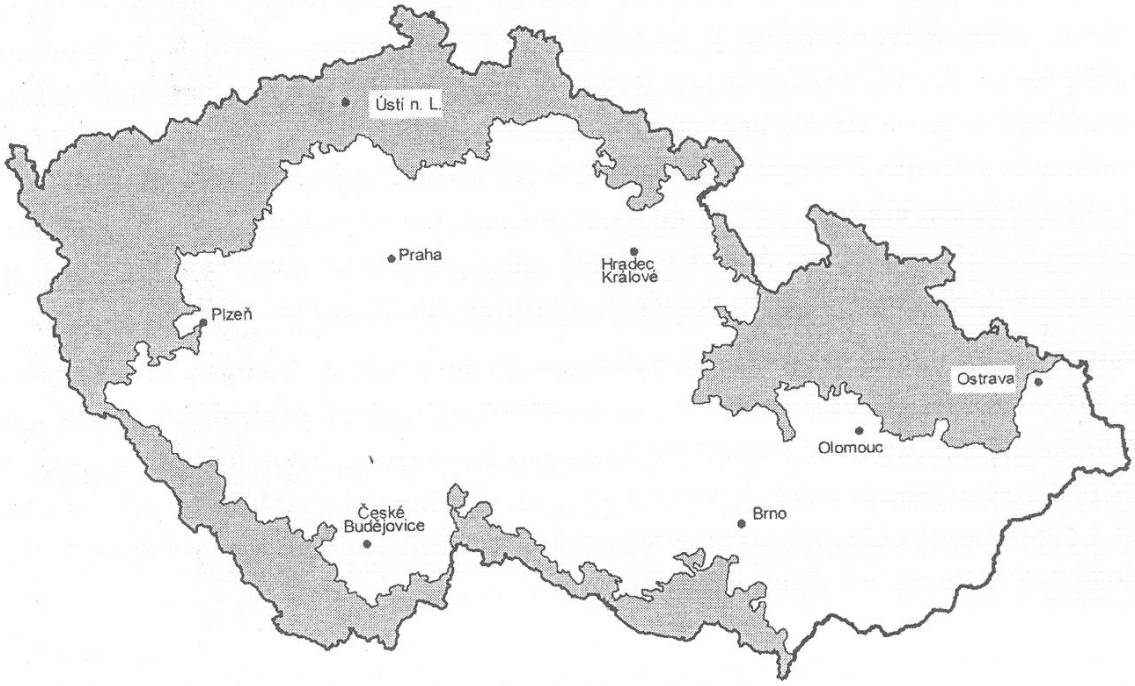

Obr. 2: Vymezení protektorátu Čechy a Morava
(Pramen: Jeřábek, Dokoupil, Havlíček 2004)

- Komplexní vymezení
  - jako je každý státní útvar specifický, je i každé pohraničí specifické
  - za pohraničí je považováno území, které:
    - kontinuálně navazuje na hraniční linii
    - vykazuje vazby přes hranici se sousedním státem
    - je dostupné pro denní přeshraniční dojížďku za prací
    - nabízí speciální služby pro obyvatele z druhé strany hranice
    - vykazuje identifikaci jeho obyvatel s příhraničním prostorem jako takovým
  - vymezení na základě administrativní hranice obcí a silniční sítě
    - obce ležící do 5 km od státní hranice
    - obce ležící podél komunikací 2. a 3. třídy vedoucí od hraničního přechodu nebo ze silnice evropského významu či silnice 1. třídy, které vedou od hraničních přechodů, a to do vzdálenosti 15 km
    - obce ležící podél komunikací 1. třídy vedoucí od hraničního přechodu nebo ze silnice evropského významu, která vede od hraničního přechodu, a to do vzdálenosti 30 km
    - obce ležící podél komunikací evropského významu vedoucích od hraničního přechodu, a to do vzdálenosti 50 km
    - všechna dřívější okresní města (do roku 1960) těch okresů, které sousedili přímo se státní hranicí, která by jinak nebyla zohledněna předchozími kritérii vymezení

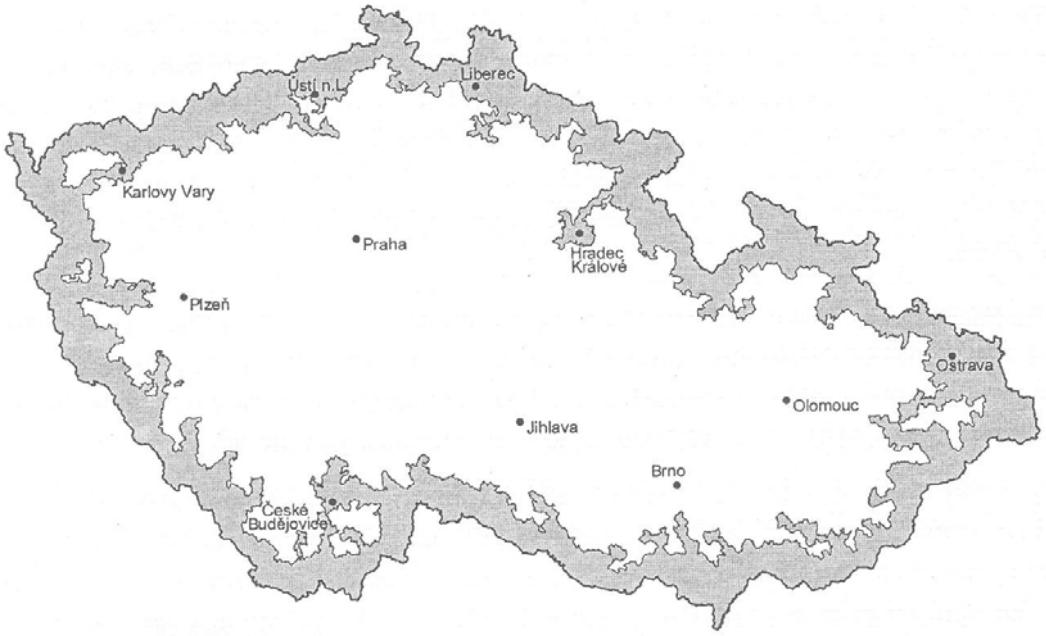

Obr. 3: Modelové vymezení pohraničí z hlediska prostupnosti hraničních efektů
(Pramen: Jeřábek, Dokoupil, Havlíček 2004)

3 Periferie

- periferie je území nedostatečně integrované do v daném místě a čase dominujících struktur, procesů a systémů
- periferie jsou specifická území s „poruchou“ funkčně-prostorových vztahů, které jsou výsledkem nerovnoměrného působení vzájemně se podmiňujících sociálních, ekonomických, politických, kulturních i fyzickogeografických faktorů
- periferní oblasti jsou výsledkem nerovnoměrného vývoje společnosti v území

Typy regionální polarizace:

1. ***narůstající polarizace*** (nejčastější typ) – v průběhu vývoje dochází k prohlubování rozdílů mezi jádrem a periferií,
2. ***stagnující polarizace*** – tento stav je možný především v plánovaných ekonomikách s „umělým“ udržováním rovnosti všech regionů,
3. ***ubývající polarizace*** – při níž význam periferie roste vůči jádru, z politického hlediska je periferie nějakým způsobem zvýhodňována (střediskový systém osídlení), důvody mohou být také ekonomické nebo dopravní (dobrá technická infrastruktura v periferních oblastech může podnítit přesun aktivit a investic z jádra do periferie),
4. ***nivelizující polarizace*** – kdy je rozložení obyvatel, aktivit, kapitálu natolik vyrovnané, že dříve vzniklá polarizace mizí.

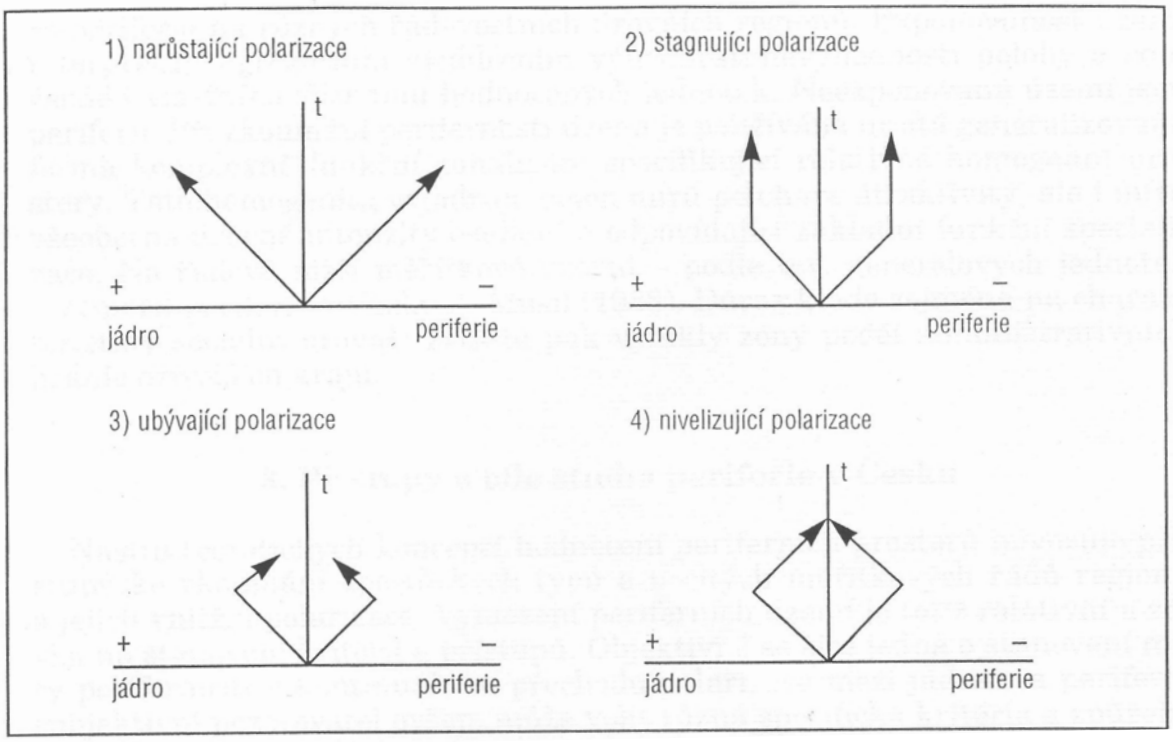

Obr. 4: Abstraktní vývojové typy polarizace prostoru
(Pramen: Havlíček, Chromý 2001)

3.1 Vývoj hlavní faktorů perifernosti v čase

- v předprůmyslovém období byla patrná značná diferenciace regionů na základě fyzickogeografických podmínek (geografický/přírodní determinismus)
- tedy především klimatem, nadmořskou výškou, kvalitou půd, sklonitostí terénu, průměrnými ročními teplotami, množstvím srážek atp.
- v tomto období převládla determinující role fyzickogeografických faktorů a existovala ve větší míře než dnes jakási přímá úměra mezi nadmořskou výškou (resp. úrodností půdy, geografickou polohou, vodními a surovinovými zdroji) a rozložením obyvatelstva
- v tomto období byla perifernost ovlivňována nejvíce (ne)příznivými fyzickogeografickými podmínkami
- v průběhu času docházelo k prohlubování ekonomických vztahů nejnižších jednotek a tím i užšímu propojování a interakci celých regionů
- nástup průmyslové revoluce byl spojen s rychle rostoucím počtem obyvatelstva (koncentračními a urbanizačními procesy), navíc docházelo k rozsáhlému budování sítí komunikací (zintenzivnila se přeprava materiálu, osob i informací)
- díky výraznému nárůstu populace a jeho zvýšené determinaci ekonomickými (sociálními) faktory došlo ruku v ruce s koncentrací kapitálu rovněž ke koncentraci populace do měst a průmyslových oblastí
- z tradiční podmíněnosti populačního vývoje přírodními faktory nabylo na významu rozložení přírodních zdrojů (především uhlí a voda)
- naopak ostatní ustoupili do pozadí
- vůdčí roli přebraly z tohoto důvodu v procesu koncentrace obyvatelstva především sociálně ekonomické faktory: dopravní poloha (železnice), exponovanost vůči formujícím se metropolitním areálům, v menší míře i státní politika, geopolitická situace nebo tzv. faktor mentalit (konzervativnost / liberálnost)
- v tomto období nejlépe demonstrovala postavení regionu míra (hustota) jeho zalidnění (viz Christallerova „teorie centrálních míst“)
- v současné „postindustriální době“ opět tyto dopravně-zdrojové faktory ustupují do pozadí
- pro lokalizaci průmyslových závodů jsou sice stále důležité dopravní napojení, kvalitní infrastruktura, blízkost surovinových zdrojů
- ale stále více nabývají na významu především blízkost trhů, levná pracovní síla a tzv. měkké faktory
- z toho důvodu se začínají periferie stále více vymezovat prostřednictvím určitého sociálního kapitálu jejich obyvatel – věkové složení, vzdělaností složení, podnikatelská aktivita, pružnost,

flexibilita, schopnost rychle se přizpůsobovat, přijímat nové podněty, tvořit vlastní impulzy, kreativnost atp. (viz Friedmannova „teorie inovativních center“)

3.2 Historický vývoj studia periferie

- První významnější dílo představuje Christallerova „teorie centrálních míst“ (1933)
  - zde byly definovány jádra, centra území, která nutně potřebují své zázemí ve svém okolí
  - za centra byla považována místa vysoké koncentrace obyvatel
  - tím byl položen základ opozičního vnímání jádra a periferie
  - tedy periferie jako něčeho necentrálního
  - periferie jako oblasti nacházející se mezi těmito jádry
  - periferie tak byly vymezovány jako doplněk k vyčleněným jádrovým územím
  - pro určení míry perifernosti tak byla rozhodující vzdálenost od centra
  - Christaller zde neuvažuje asymetrii územního uspořádání
- Dalším významným počinem byla Friedmannova „teorie inovativních center“ (1966)
  - centra již nebyla definována na základě hustoty obyvatelstva
  - ale na základě míry autonomie, schopnosti učit se, tvořit inovace, zachycovat hlavní impulzy vývoje
  - za periferie pak byly pokládány oblasti, které nedokázaly držet krok a které nedokázaly zachytit změny
- Wallerstein následně doplnil polarizaci prostoru (jádro-periferie) o novou kategorii „semiperiferie“ (1979)
  - centrum a periferie nejsou protikladné póly jedné osy, ale daleko spíše určitý kontinuální přechod
  - mezi centrem a periferií neexistuje ostrá hranice
  - prostor, který nese i znaky centra i znaky periferie Wallerstein nazývá „semiperiferií“
  - obdobný princip se následně promítá i do polarity město a venkov prostřednictvím postupně přecházejícího tzv. urbánně-rurálního kontinua
- V současné době se velmi často perifernost vymezuje pomocí tzv. měkkých faktorů, které bývají často reprezentované například v podobě sociálního kapitálu / kvality sociálních kontaktů (sociálních sítí)
  - sociální sítě jsou chápány jako neformální kontakty mezi lidmi
  - charakter struktury sociálních sítí v komunitě je klíčovým ukazatelem hladiny sociálního kapitálu
  - důvěra druhým lidem v regionu je klíčovou složkou každé komunity
  - obecně jsou periferie charakterizovány větším počtem neformálních kontaktů, vyšší

důvěrou mezi sebou a silnějším vztahem k dané lokalitě

- lze nalézt odlišný vzorec sociálních sítí mezi lidmi žijícími v jádrových oblastech a žijících na periferiích
- hlavním rozdílem je poměr a typ fyzických a nefyzických kontaktů
- zatímco lidé žijící v jádrových oblastech mají většinu fyzických kontaktů s lidmi z odlišných sociálních skupin a většinu nefyzických kontaktů (zprostředkovaných nějakou komunikační technologií) s lidmi ze stejné sociální skupiny, je tomu u lidí žijících na periferiích zcela obráceně – většina fyzických kontaktů je s lidmi ze stejné sociální skupiny a nefyzických kontaktů s lidmi z odlišných sociálních skupin
- lze říci, že periferie je sociálně homogennější území oproti jádrům, kde je naopak vysoká koncentrace diverzity a s ní spojené podnětnosti, kreativity a inovativnosti

3.3 Současné nejčastěji uváděné faktory perifernosti

1. fyzickogeografické podmínky (členitost terénu, klima, nadmořská výška…)
2. geometrické podmínky (vzdálenost od centra, geografická poloha…)
3. ekonomické podmínky (HDP na obyvatele, nezaměstnanost, výše mezd, kupní síla…)
4. sociálně-demografické podmínky (vzdělání, věk, pohlaví…)
5. ekologické (znečištění životního prostředí, emise, poškození lesů, ztráta biodiverzity, kvalita vody, kvalita půdy…)
6. kulturní (sociální kapitál, etnicita, národnostní menšiny, jazykové menšiny, regionální zvyky…)
7. politické (míra autonomie, závislosti, administrativní uspořádání…)

3.4 Příklad využití alternativních nástrojů vymezení periferií:

Vývoj pokrývání území signálem mobilního operátora

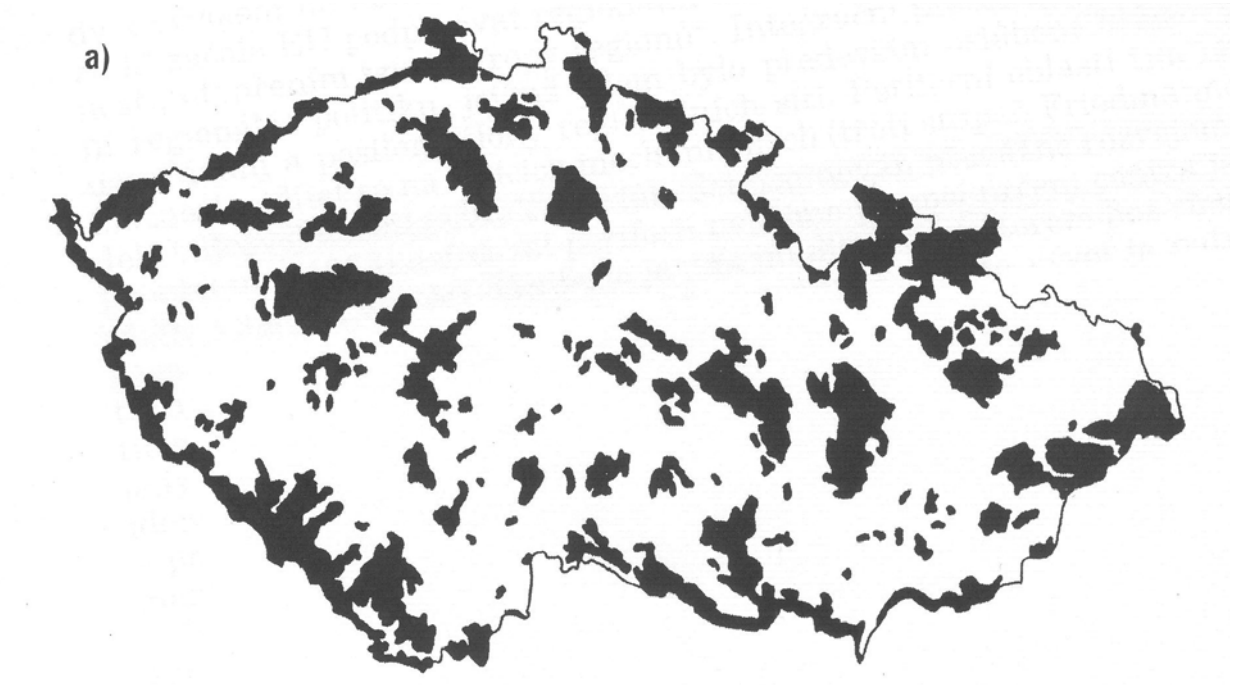

Obr. 5: Pokrytí území signálem mobilních telefonů – extrémně neatraktivní území (nepokryta signálem mobilního operátora do 30. 6. 2000)
(Pramen: Havlíček, Chromý, Jančák, Marada 2005)

Obr. 6: Pokrytí území signálem mobilních telefonů – neatraktivní území (nepokryta signálem mobilního operátora do 31. 12. 2000)
(Pramen: Havlíček, Chromý, Jančák, Marada 2005)

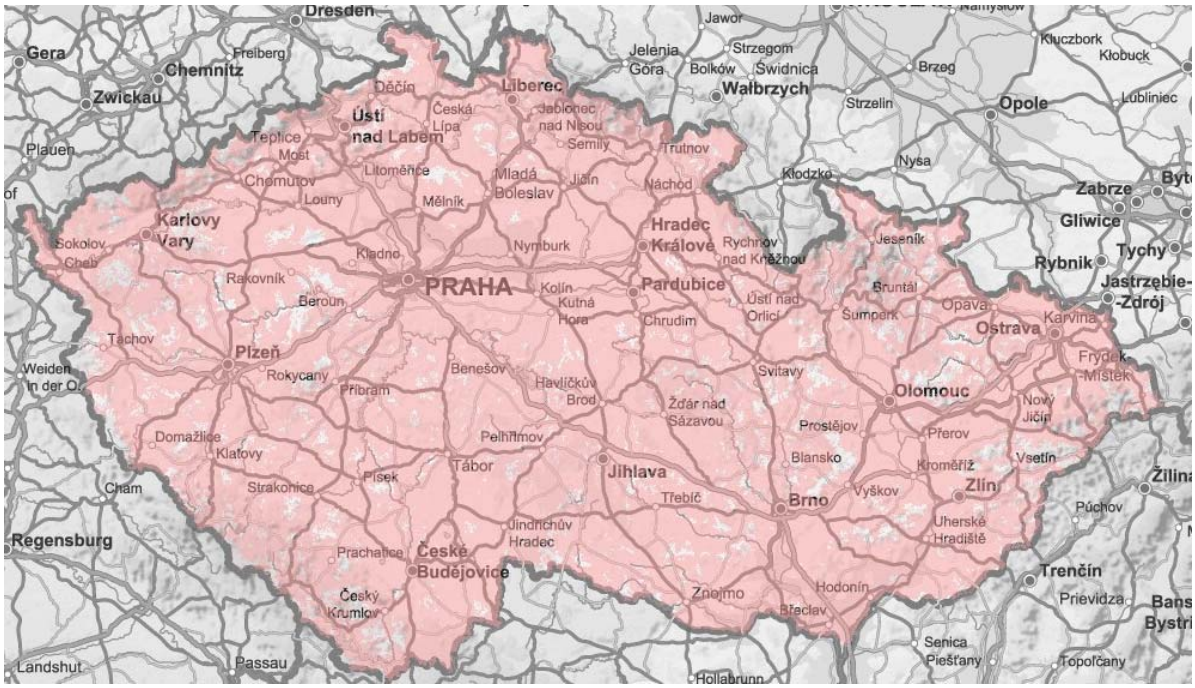

Obr. 7: Pokrytí území signálem mobilních telefonů – neatraktivní území (nepokryta signálem mobilního operátora do 19. 10. 2011)
(Pramen: http://www.vodafone.cz/osobni/zvolte_vodafone/sit/mapa_pokryti.htm)

4 Periferie Jihomoravského kraje

- delimitace periferií na území České republiky J. Musila (1988) poukázala na existenci tzv. vnitřních periferií soustředěných především při krajských hranicích
- výsledkem bylo určení určitých shluků soustředěných okolo administrativních hranic tehdejších krajů
- Musilova mapa protnutá s aktuálními hranicemi Jihomoravského kraje po reformě veřejné správy z roku 2002 ukazuje podobné shluky i v případě novodobých krajů

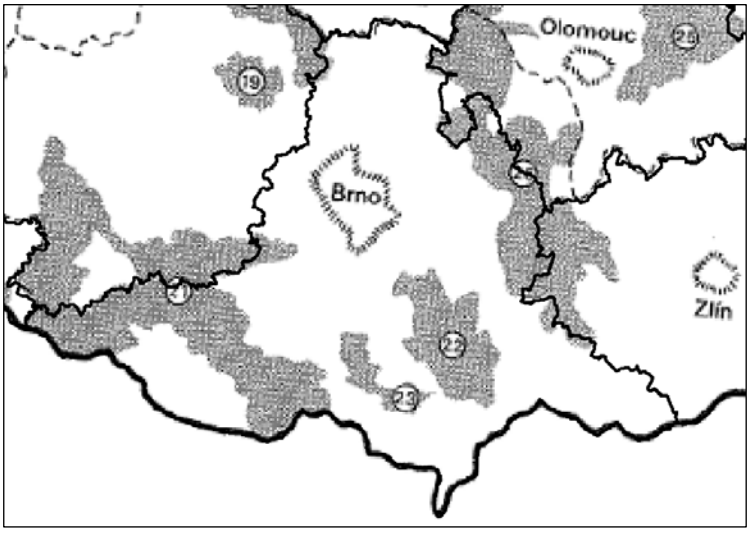

Obr. 8: Periferie Jihomoravského kraje v roce 1984
(Pramen: Kuchyňka 2011, v tisku)

- oblasti periferní oblasti při hranice kraje zaznamenávají setrvačnou stabilitu
- lze rozeznat typizované oblasti Znojemska (bez samotného Znojma) a také kontinuální prostor oblasti Chřibů v místech hranic Jihomoravského a Zlínského kraje

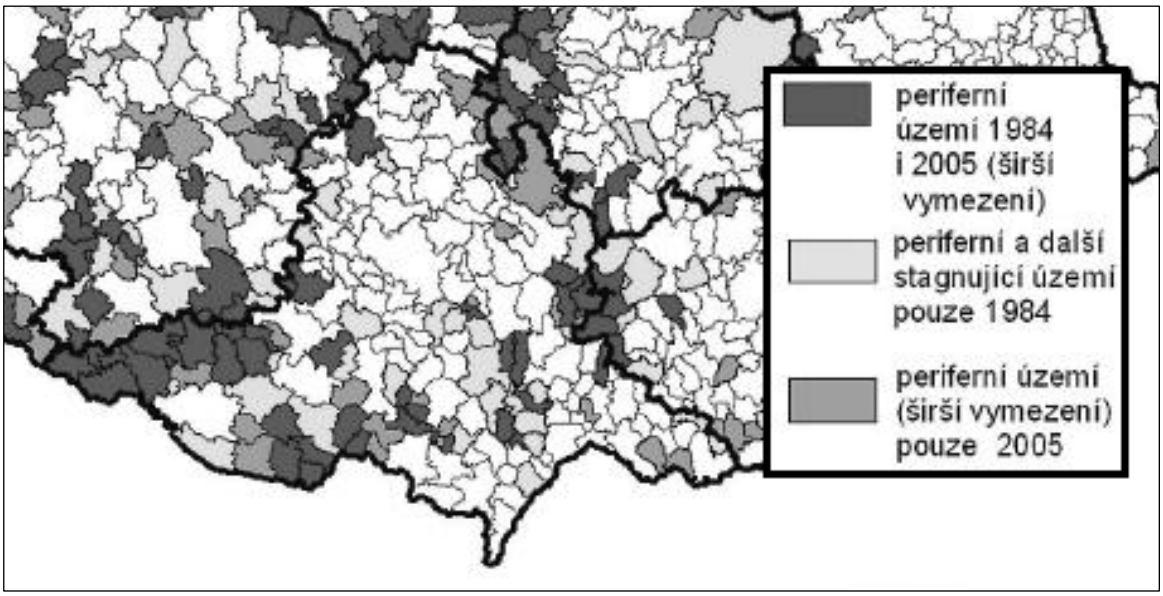

Obr. 9: Srovnání periferních oblastí Jihomoravského kraje let 1984 a 2005
(Pramen: Kuchyňka 2011, v tisku)

- „regiony se soustředěnou podporou státu“ vymezuje vláda
- v případě JMK pro období 2010-2013 pak do této kategorie s konkretizací „hospodářsky slabé regiony“ spadají 3 okresy – Znojmo, Hodonín a Blansko
- určení periferií jako celých okresů je příliš hrubé, byly pro další analýzy užity podrobnější územní jednotky – správní obvod obce s pověřeným obecním úřadem (SO POÚ)
- z každého hospodářsky slabého regionu (okresu) vybrán jeden SO POÚ s nejslabší socioekonomickou situací
- SO POÚ Vranov nad Dyjí, Velká nad Veličkou a Adamov
- vzhledem ke specifičnosti SO POÚ Adamov, který zahrnuje pouze jednu obec a je obklopen regiony se silným rozvojovým potenciálem, byl v případě okresu Blansko místo něj vybrán SO POÚ Velké Opatovice
- syntetický ukazatel hodnotící celkovou socioekonomickou situaci v JMK byl tvořen čtyřmi dílčími ukazateli:
  - vývoj počtu obyvatel (2005-2008 k 31. 12.; v %)
  - index stáří (podíl /65 a více let/ na /0–14 let/ k 31. 12.2008; v %)
  - podnikatelská aktivita (počet ekonomických subjektů na 1000 obyv. k 31. 12. 2008)
  - míra nezaměstnanosti (k 31. 12. 2008; v %)

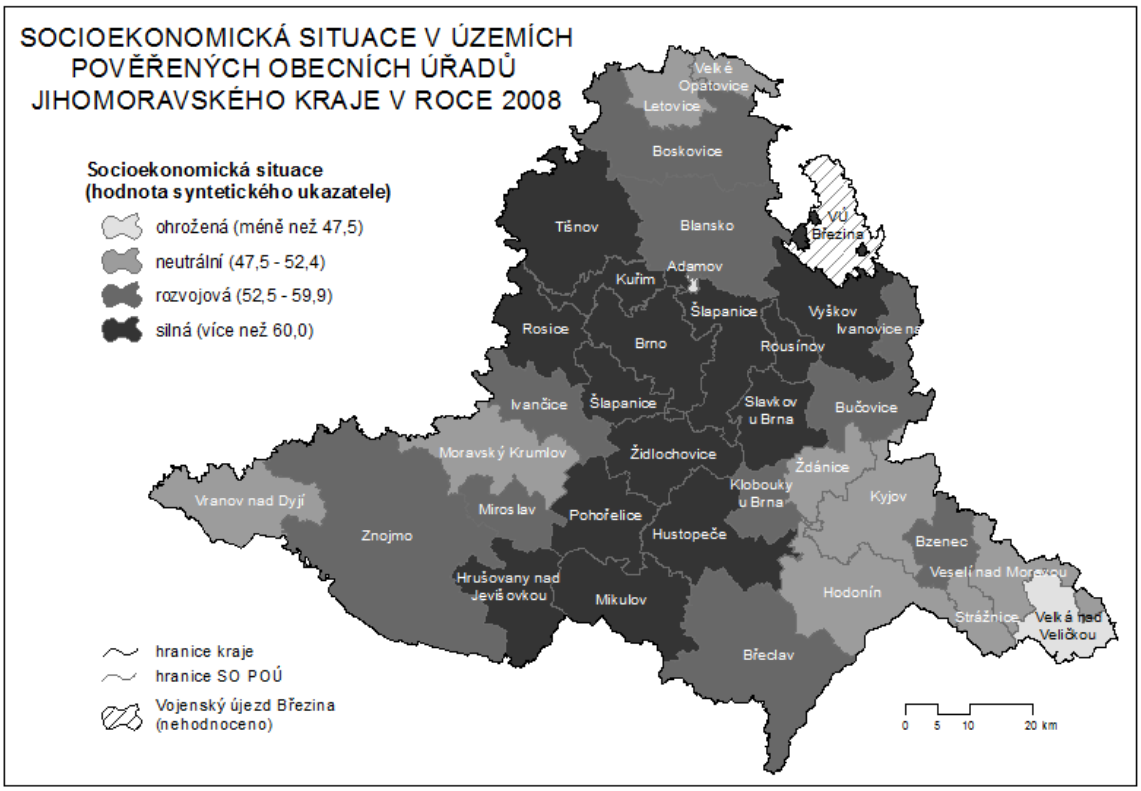

Obr. 10: Socioekonomicky slabší SO POÚ JMK v roce 2008
(Pramen: Kuchyňka 2011, v tisku)

- starostové Horňácka vnímají jako základní nevýhodu, určující jejich perifernost a s tím spojenou aktivitu podnikat, nevyhovující stav komunikací
- na Vranovsku jsou však silnice o dost v horším stavu, vyskytuje se zde o 1/5 více ekonomických subjektů na 1000 obyvatel než na Horňácku
- přestože je JMK považována nezaměstnanost na Vranovsku za extrémní, místní starostové ji za výrazný problém nepovažují, ač ji sami vypočítávají na 20-30 %
- i když je na Malé Hané zaznamenána bezkonkurenčně nejnižší podnikatelská aktivita, všechny ostatní sledované charakteristiky jsou průměrné a zaznamenávají růst
- i přesto, že Horňácko statisticky trápí vysoké stáří obyvatelstva, vysoká nezaměstnanost a počet obyvatel celkově ubývá, starostové místních obcí mají opačný problém – zadministrovat přípravu stavebních parcel, o které je mezi přespolními neuspokojitelný zájem.
- pro ilustraci:
  - v Brně si stěžují na dopravní zácpy
  - v Kuřimi na školky
  - v Židlochovicích na gymnázium
  - v Rosicích na dálnici
  - v Letovicích na R43
  - v Moravském Krumlově na Prahu

5 Rozšiřující literatura

[1] HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P. (2001): Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti. In Geografie-Sborník ČGS, 106, č. 1, s. 1-11.

[2] HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P., JANČÁK, V., MARADA, M. (2005): Vybrané teoreticko-metodologické aspekty a trendy geografického výzkumu periferních oblastí. In NOVOTNÁ, M. (ed.): Problémy periferních oblastí. UK, PřF, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 6-24.

[3] JEŘÁBEK, M., DOKOUPIL, J., HAVLÍČEK, T. a kol. (2004): České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování? Academia, Praha, 297 s.

[4] KUCHYŇKA, J. (2011): Formální předobraz reality periferií Jihomoravského kraje. (v tisku)

[5] MUSIL, J., MÜLLER, J. (2006): Vnitřní periferie České republiky, sociální soudržnost a sociální vyloučení. CESES, FSV, UK, Praha, 52 s.

[6] MUSIL, J., MÜLLER, J. (2008): Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze. Sociologický časopis, roč. 44, č. 2, s. 321-348.

[7] NOVÁČEK, A. (2005): Vývojové trendy polarizace prostoru v Česku. In NOVOTNÁ, M. (ed.): Problémy periferních oblastí. UK, PřF, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 25-35.

[8] VAJDOVÁ, Z. (2009): Místní Společenství Orlicka. Sociologický ústav AV ČR, Praha, 139 s.

[9] Geografický výzkum periferních oblastí. http://www.periphery.cz